

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורכת הסדרה: אניטה שפירא

המערכת:

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, יוסף קפלן

העורך הראשון: אביעזר רביצקי

מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

משה הלברטל

**הרמב"ם:
רבי משה בן מיימון**

המרכז לתולדות העם היהודי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Moshe Halbertal MAIMONIDES

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
עיצוב הסדרה: אלי חרומוב
עימוד: יובל רוזין
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד־עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מהדורה ראשונה: תשס"ט 2009
מהדורה שנייה: תשפ"ה 2025

מסת"ב 978-965-227-402-1
מספר קטלוגי 185-1135
© כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי,
ירושלים תשפ"ה 2025

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת
אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים

תוכן העניינים

11	עם הספר
13	מבוא

פרק ראשון: האיש משה

21	"משה דורו"
28	אנדלוסיה: 1138–1159(?)
36	המגרב והשמד: 1159–1166
45	פוסטאט: 1166–1177
56	תימן והאסלאם: 1172
64	בארמון הסולטן: 1178–1204
80	האיש משה

פרק שני: "פירוש המשנה", "ספר המצוות" והפילוסופיה של ההלכה

97	הספר הפתוח: במעבדת "פירוש המשנה"
101	מגמת "פירוש המשנה"
104	מחלוקת, אמת ופרשנות
111	"ספר המצוות" ומבנה ההלכה
115	על תחומה של ההתגלות
119	התגלות ופרשנות
123	פרשנות בהלכה: בין כללי ביאור לכללי היסק
128	הלכה ונבואה

פרק שלישי: אתיקה ואמונה ב"פירוש המשנה"

135	עיקרי האמונה
138	מהו האדם: הישארות הנפש, עולם הבא וג'יהנום
143	תחיית המתים
149	האתיקה של הסגולה הטובה והאתיקה של החובה
154	החכם והחסיד
158	האציל והקדוש

פרק רביעי: מהו "משנה תורה"

165	מטרות החיבור ותכונותיו
169	"משנה תורה" וההיסטוריה של ההלכה
172	משנת רבי יהודה הנשיא ו"משנה תורה"
175	סמכות התלמוד וסמכות הגאונים
180	טיבו של "משנה תורה": הקריאה המתונה והקריאה הרדיקלית
183	"משנה תורה" ותכנית הלימוד היהודית
188	דו משמעות וקודיפיקציה
192	קודיפיקציה והערכה עצמית

פרק חמישי: פילוסופיה והלכה ב"משנה תורה"

195	אהבה ויראה: פילוסופיה וחוויה דתית
200	תפיסת האלוהות: קדמות וחידוש
205	נבואה, אמונה ובחירת ישראל
212	הלכה, מגיה ואיליות
218	משיחיות, הלכה וטבע

פרק שישי: "משנה תורה" והתפיסה המושגית של ההלכה

225	ארגון ההלכה מחדש: צורה ותוכן
231	הלכות אבל וארגון "משנה תורה"
237	המשנה, הבחנה והכללה
247	"משנה תורה" ומקורות התלמוד
253	שלושת תפקידיה של האגדה ב"משנה תורה"

פרק שביעי: "מורה הנבוכים" וביקורת השפה הדתית

265	סתר וגילוי ב"מורה הנבוכים"
275	אלילות ושפה דתית
282	"לך דומיה תהילה"
287	הקריאה הספקנית והקריאה המיסטית

פרק שמיני: "מורה הנבוכים": רצון או חכמה

297	בריאת העולם: הקריאה השמרנית והקריאה הפילוסופית
306	תורת הנבואה
313	בעיית הרע ותכלית המציאות
319	השגחה
325	טעמי המצוות
331	המצוות והתרגול הרוחני של הפילוסוף

סיכום

337	ארבע הקריאות
341	שלושה מרכיבים משותפים
344	תורתו של הרמב"ם מפרספקטיבה היסטורית

ביבליוגרפיה

351	מהדורות של כתבי הרמב"ם
351	ביבליוגרפיה לפרקי הספר

לנעמי
רחלי
ושירה

עם הספר

רבי משה בן מיימון, בעל ההלכה החשוב ביותר שהעמידה המסורת היהודית מאז חתימת התלמוד וגדול הפילוסופים היהודיים בימי הביניים, נולד בשנת 1138 בקורדובה שבאנדלוסיה. הוא היגר עם משפחתו מספרד לצפון אפריקה בערך בשנת 1159, ולאחר שנות נדודים ורדיפות הגיע בשנת 1166 לפוסטאט שבמצרים, ושם פעל עד ליום פטירתו, בכ' בטבת ד'תתקס"ה (13 בדצמבר 1204). חיבוריו, תשובותיו ואיגרותיו של הרמב"ם, קטעי הגניזה הקהירית הנוגעים לחייו ולסביבתו, ועדויות של בני דורו, יהודים ומוסלמים כאחד – כל אלה מספקים חומר עשיר המסייע לנו לא רק לשחזר את מסלול חייו אלא גם לקבל תמונה חודרת ומעמיקה של תודעתו העצמית ושל אישיותו.

מיום עזיבתו את אנדלוסיה כתב הרמב"ם שלוש יצירות גדולות והן עומדות במרכזו של ספר זה. "פירוש המשנה", שנכתב בשנות הנדודים שבין 1161–1168, שאותו הוא החל לכתוב בגיל עשרים ושלוש וסיימו בגיל שלושים; "משנה תורה", החיבור ההלכתי הגדול שעליו הוא עבד במשך עשר שנים בעשור הרביעי לחייו, בין השנים 1168–1177; ו"מורה הנבוכים", הספר החשוב ביותר בתולדות הפילוסופיה היהודית, שאותו חיבר בשנים 1186–1191, בעת שהיה נתון בעיצומה של הקריירה הרפואית הגדולה שלו בארמון הסולטן בקהיר.

הפרק הראשון של הספר יעסוק בקורותיו ובאישיותו של הרמב"ם, והוא יתמקד באופן שבו עיצבו נסיבות חייו את תודעתו העצמית כדמות מונומנטלית השואפת לחולל תמורה עמוקה בהלכה ובתודעה הדתית היהודית. יתר פרקי הספר מוקדשים ליצירתו ההלכתית והפילוסופית ומנתחים את שלוש יצירותיו הגדולות. פרקים אלה נועדו לשרטט תמונה רחבה של תפיסת ההלכה ושל עמדותיו הפילוסופיות של הרמב"ם, על המתחים הפנימיים המצויים בהם. תקוותי היא שהספר יהיה נגיש ככל האפשר לקורא שאין לו רקע ראשוני בכתבי הרמב"ם, ושגם תלמידי חכמים וחוקרים מנוסים יותר יגלו בו עניין.

הספר נכתב בסיועם הנדיב של האוניברסיטה העברית, מכון הרטמן, מכון מגדל ובית הספר למשפטים באוניברסיטת ניו יורק. במהלך הכתיבה נעזרתי בעצתם הנדיבה והמחכימה של אחי דב הלברטל ושל חברי היקרים מנחם לורברבוים ומנחם פיש, שקראו את כתב היד המלא, ובתרומתם המבורכת של מורי דוד הרטמן וחיים סולוביצ'יק ושל ידידי דני וולף, ששוחחתי עמם על סוגיות שונות העולות בחיבור. תודתי נתונה למר צבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז שזר, ולחברי המערכת של "סדרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי", ובראשם אביעזר רביצקי, על ההזמנה לכתוב את החיבור; למעין אבינרי־רבהון מזכירת המערכת; לבעז דהאן שקרא הגהה של הספר; וליחזקאל חובב, שערך את הספר באחריות ובמסירות.

מבוא

שתי תמורות מקיפות ועמוקות ניסה רבי משה בן מיימון לחולל בעולם היהודי. התמורה הראשונה חתרה לשינוי בסיסי של עולם ההלכה, ממערכת מפוצלת וסבוכה למערכת חד משמעית ושקופה. באמצעות חיבורו ההלכתי, "משנה תורה", שאף הרמב"ם לגבש את דפוסי ההלכה ולהעניק לה מבנה סדור, אחיד ונגיש. ביצירה גאונית זו נעשה ניסיון כביר לחלץ את ההלכה מסבך סוגיות התלמוד, הרוויות במחלוקות רבות ובמשא ומתן מפותל. הרמב"ם בא ליצור מבנה שיטתי, בנוי לפי נושאים, מתוך הפיזור והאקראיות של התלמוד, שבו עניין אחד נדון במקומות שונים ובהקשרים שונים. ב"משנה תורה" יצר הרמב"ם ספר הלכתי חד משמעי, כולל וממצה, על ידי כך שלא כלל בו את המשא ומתן ההלכתי, את המחלוקות ואת דעות המיעוט. תמורה מעין זו הייתה מעשה חסר תקדים בתולדותיה של ההלכה, כפי שהעיד הרמב"ם על עצמו:

כבר קדמוני גאונים וגדולים שחֲבְרוּ חֲבוּרִים ופסקו הלכות בלשון עברי ובלשון ערבי בענינים ידועים. אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה – לא קִדְּמָנִי אִדָּם אַחֵר רַבְנֵנוּ הַקָּדוֹשׁ (=רבי יהודה הנשיא, עורך המשנה) וסיעתו הקדושה (איגרות, עמ' תלט–תמ).

לאמיתו של דבר, גם "המשנה" שערך רבי יהודה הנשיא אינה תקדים ל"משנה תורה", משום שעורך "המשנה" הותיר בה מחלוקות לא מוכרעות ודעות מיעוט. חיבור הלכתי כמו "משנה תורה" – כולל, ממצה, נגיש וחד משמעי – מעולם לא נכתב, לא לפני הרמב"ם וגם לא אחריו.

התמורה השנייה שהרמב"ם חתר אליה הייתה לחולל שינוי מהותי של התודעה הדתית היהודית. לתמורה מקיפה וחודרת זו היו שלושה מרכיבים מרכזיים.

המרכיב הראשון הוא המאבק בהֶאֱנֶשֶׁת האל ובראייתו כאישיות בעלת גוף ורגשות. המאבק המקראי באלילות קיבל במשנת הרמב"ם מובן חדש. לפי תפיסתו, אין המאבק הזה מסתפק בקריאה לנתן את הפסלים המצויים במקדש האלילי, אלא גם מתמודד עם הדימוי הפנימי של האל כפי שרואה אותו האדם העובד אותו. אם הוא מדמה את האל בראשו כסב רחום היושב על כיסא, אזי הוא גרוע ממי שעובד פסלים. עובד אלילים יכול לראות בפסל ייצוג סמלי של האל הנשגב. לעומתו, עובד האלוהות המדמה את האל לגוף אנושי מאמץ את הפסל והמסכה אל תודעתו פנימה. היות שהמסורת עצמה, הן המקראית הן המדרשית, מתארת את האלוהות במונחים של הגוף האנושי ומייחסת לו רגשות כמו כעס, קנאה, אהבה ורחמים, נאלץ הרמב"ם להציע פירוש שיטתי חדש של השפה הדתית היהודית ושל השפה הדתית בכללה.

המרכיב השני, המהפכני לא פחות, של התמורה בתודעה הדתית, היה העמדת הֶסֶדֶר הטבעי והסיבתי בעולם במרכז ההתגלות והנוכחות של האל. תפיסה זו, שחכמת האל המתגלה בהוויה היא הביטוי העליון של התגלותו, עמדה בניגוד לגישה המקובלת, שראתה בחריג ובנסי את המבע העיקרי של נוכחות האל בעולם. שינוי בסיסי זה של הרגישות הדתית תִּיב את הרמב"ם לפרש מחדש מושגי יסוד ביהדות, כמו השגחה, בריאה, נבואה והתגלות, מונחים הבנויים לכאורה על גילוי של הרצון האלוהי ועל שבירת סדרי עולם.

המרכיב השלישי של התמורה בתודעה הדתית הוא ביטול ההבחנה בין מה שמצוי בתוך המסורת לבין מה שמחוצה לה. בכל כתביו, ההלכתיים וההגותיים כאחד, ראה הרמב"ם בפילוסופיה ובמדע את הכלים שבאמצעותם ניתן להגיע אל שיאה של ההתנסות הדתית – אהבת האל ויראתו. בתמונת העולם המדעית והפילוסופית שלו השתייך הרמב"ם לזרם של אריסטו ושל פרשניו המוסלמים: אלפראבי, אבן באג'ה, ואבן רושד. התובנות שהעלו זרמים מדעיים ופילוסופיים אלה נתפסו בעיני הרמב"ם כתכנים אמיתיים, ועל כן במקרה של סתירה עם המסורת היהודית, הוא ראה צורך לפרש אותה מחדש כדי שתתיישב עם אמיתות אלה. אולם מעבר לכך, בעולם התרבותי שהרמב"ם השתייך אליו לא נתפסה הפילוסופיה רק כדרך ביקורתית להסקת מסקנות על אודות העולם, שאליהם צריך להתאים את המסורת. הפילוסופיה נחשבה לתרגול רוחני ולאורח חיים, לסוג של עמידה בעולם, לשיטה העוסקת בראש ובראשונה בחיים האנושיים הראויים לו לאדם. באמצעות הפילוסופיה והמדע, שמקורות הידע שלהם מצויים לכאורה מחוץ למסורת היהודית, מגיע האדם לפסגת החיים הדתיים ומממש את שלמותו כאדם. הפילוסופיה אינה רק בעלת תפקיד ביקורתי, יש לה ייעוד גואל.

כל אחד משלושת מרכיביה של התמורה בתודעה הדתית היה בו כדי לטלטל את המסורת היהודית כולה, על אחת כמה וכמה אם שלושתם באו כאחד. לפיכך, החדרתה של הרגישות הדתית החדשה ללבם של היהדות חייבה פירוש חדש ומקיף של המסורת. ואכן, הרמב"ם הקדיש את היצירה הגדולה שלו, "מורה הנבוכים", למטרה זו. יתר על כן, את התובנות הבסיסיות של התמורה בתודעה הדתית ניסה הרמב"ם לעגן כהשקפת עולם יהודית מחייבת וסמכותית, באמצעות שילובן בחיבורו ההלכתי "משנה תורה". בכך הוא הקנה לעמדתו ההגותית מעמד מחייב והפך את חיבורו ההלכתי למופת של שילוב בין פילוסופיה להלכה. אמנם, התמורה בתודעה הדתית שהוא ניסה לחולל לא צלחה בידו. אולם, לאחר שהיהדות עברה את כור המצרף הפרשני של הרמב"ם, נוסף לה קול ייחודי ושונה, שהעמיד חלופה של ממש להבנה המקובלת של היהדות. קול ייחודי זה של הרמב"ם זעזע את אמות הסיפים בשעתו והעמיד אתגר לכל מחשבה יהודית שבאה אחריו.

גדולי הלכה ומחשבה ענקים עמדו לה ליהדות בימי הביניים, אבל איש מהם לא חתר להעמיד בו זמנית שתי תמורות עמוקות ומקיפות כל

כך בתולדות היהדות, במישור ההלכתי ובמישור ההגותי גם יחד. משום כך איש מהם לא עמד אל מול דורו בסבך יחסים של הערצה ופולמוס כמו שעמד רבי משה בן מיימון. ההשוואה החוזרת ונשנית בין משה בן מיימון למשה רבנו, בתודעתו, בתודעת בני דורו ובעיני הדורות הבאים, אינה גוזמה ויש בה יותר מגרעין של אמת. בחייו ובפועלו שייך הרמב"ם לזן הנדיר והייחודי של מתקני דת, ואפשר לומר אפילו מכוני דת.

את התמורות הללו ניסה הרמב"ם לחולל ללא סיוע מוסדי שיעניק לו תמיכה חברתית ופוליטית. הוא לא היה נשיא, כעורך "המשנה" רבי יהודה הנשיא בשעתו, ואף לא כיהן בראשות אחת הישיבות בבבל שראו עצמן יורשות בית הדין הגדול. הרמב"ם שנולד בשנת 1138 בקורדובה שבאנדלוסיה הפך בגיל צעיר לפליט ומהגר, עקב עלייתה של תנועה מוסלמית רדיקלית, המונחידון, שניפצה לרסיסים את התרבות היהודית הערבית של אנדלוסיה. לאחר שנות נדודים ורדיפות בצפון אפריקה הוא הגיע למצרים בשנת 1166. אמנם, לאחר מאבק הוא קנה לו עמדת מנהיגות בקהילה היהודית במצרים וכיהן כראש היהודים, ומעמדו הלך והתחזק עד למותו בשנת 1204. אולם, ודאי שלא היה במעמדו זה כדי לספק מסגרת מוסדית כלשהי שתקנה לגיטימציה להיקף התמורות שניסה לחולל. הרמב"ם גם לא טען שזכה להתגלות אלוהית, המקנה לדבריו מעמד מעין נבואי, ואת כתביו לא ייחס לסמכויות קדומות, כפי שעשו מחברי ספר "הזוהר", שייחסו את יצירתם לרבי שמעון בן יוחאי. כמו כן, הוא לא התיימר להיות נושא של מסורת סוד מקובלת, שהגיעה אליו לאחר שנמסרה מדור לדור, ומכוחה תקפים דבריו, כפי שטען רבי משה בן נחמן שנים לא מעטות אחריו. את התמורות הגדולות שביקש לחולל ביסס הרמב"ם, הפליט מאנדלוסיה, על כישרונו העצום, על ידיעותיו המופלגות בהלכה ובפילוסופיה, על מגע הזהב הלשוני והספרותי שלו, ועל הוודאות הפנימית ותחושת השליחות הגדולה שפיעמו בו.

ספר זה בא להציג את היקפן ועומקן של התמורות שניסה הרמב"ם לחולל. את אופייה של יצירתו ואת תודעתו העצמית וזיקתה לתולדות חייו. הפרק הראשון, "האיש משה", מוקדש לתודעה העצמית של הרמב"ם ולאופן שבו היא התפתחה ועוצבה לאור קורות חייו. מכאן ואילך עובר החיבור לעסוק בתורתו של הרמב"ם לפי סדר הופעתן של יצירותיו. הפרקים השני והשלישי דנים ב"פירוש המשנה" וב"ספר המצוות", שאותם הוא חיבר בעשור השלישי לחייו, למן שנתו העשרים

ושלוש עד היותו בן שלוששים. הפרקים הללו מתמקדים בשאלה אם יצירות בְּחֵרוֹת אלה הן ניסיונות של מחבר מתחיל, לפני שמצא את הקול הייחודי והגאוני שלו, או שהן בבחינת הכנה ליצירות הגדולות שייכתבו לאחר מכן, וכבר בהן נגלים קווי ההתפתחות העתידיים של הרמב"ם.

הפרקים הרביעי, החמישי והשישי עוסקים ב"משנה תורה", שעל חיבורו שקד הרמב"ם במצרים כעשר שנים בעשור הרביעי לחייו, בין השנים 1168–1177. הפרק הרביעי דן במטרתו של "משנה תורה" ובשתי קריאות שונות שלו: הן של אופיו כחיבור הן של מקור סמכותו בעיני מחברו. הפרק החמישי מנתח את המרכיבים הפילוסופיים המצויים בחיבור ההלכתי הגדול, והפרק השישי מתמקד בתפיסת ההלכה של הרמב"ם ומברר כיצד היא באה לידי ביטוי בארגון ההלכה ובפסיקה שבחיבור "משנה תורה".

הפרקים השביעי והשמיני עוסקים ב"מורה הנבוכים", חיבור שהרמב"ם החל לכתוב בגיל ארבעים ושמונה וסיים בגיל חמישים ושלוש, בין השנים 1186–1191. הרמב"ם העיד שהוא הסתיר מן הקורא את משמעותו העמוקה של "מורה הנבוכים". לא ייפלא אפוא שהספר הגדול ביותר של המחשבה היהודית לדורותיה הוא גם הספר החידתי ביותר. הדיון להלן יעמיד בפני הקורא ארבע קריאות אפשריות של הספר, שקיימים ביניהן הבדלים מהותיים ביחס לשאלות המרכזיות שעמן התמודד הרמב"ם. הפרקים העוסקים ב"מורה הנבוכים" אינם באים להכריע מהי משמעותו האמיתית של החיבור, אלא מציעים את ארבע אפשרויות הקריאה השונות שלו, כפי שעלו במשך דורות של קריאה מדוקדקת בו. סיכום הספר יעלה את הגרעין המשותף העולה מכל הקריאות של "מורה הנבוכים", המשקף את התמורה הדתית שהרמב"ם ניסה לחולל.

בתולדות ההגות וההלכה אין דמות שזכתה לתשומת לב מדוקדקת יותר מאשר הרמב"ם. פרשנות אינטנסיבית של כתביו החלה עוד בחייו, ודורות של לומדים ומבקרים סרקו את חיבוריו במסרקות דקים שבדקים. גדולי בעלי ההלכה חזרו ובחנו את ניסוחיו החדים של הרמב"ם ב"משנה תורה" כבסיס לפסיקה הלכתית, ולימים הלך ונכתב גל עצום של פרשנות על "משנה תורה", פרשנות שהתייחסה אליו כמשאב בלתי נדלה להבנת הסוגיות התלמודיות וההלכה בכללה. הגדיל לעשות המחקר המודרני של ההגות היהודית, כהמשך לפרשנות "מורה הנבוכים" בימי הביניים: הוא ניסה לעקוב אחרי

משמעותו החידתית של החיבור, בחן את מקורות ההשפעה הערביים והיווניים על מחשבתו, והתאמץ לפצח את היחסים המורכבים שבין הלכה לפילוסופיה במשנתו ובאישיותו. הסדרה שלמענה נכתב ספר זה נמנעת מהוספת הערות שוליים ומדיונים מפורטים, המסרבליים את שטף הכתיבה ואת בהירות ההצגה. למותר לציין שעמדותי בספר זה מבוססות על פרשנים, חוקרים ומורים שקדמו לי, ומהם למדתי והחכמתי רבות. כדי להשלים במעט את החסר הזה, תוצג בסופו של הספר ביבליוגרפיה מרכזית לכל פרק ופרק שעליה הסתמכתי ועמה אני נושא ונותן במישורים ובעקיפין. בראש הביבליוגרפיה תבוא רשימה של קיצורים למהדורות של חיבורי הרמב"ם שבהן השתמשתי. כמו כן נעדרות מן החיבור כאמור הערות שוליים, שבהן יכולתי לפרוס את הטיעונים שיבהירו את ההכרעות הפרשניות שלי בעניינים שונים. כל חיבור, ובמיוחד כזה העוסק בדמות מורכבת כמו הרמב"ם, אינו אלא הצעה בלבד, והוא בבחינת בסיס לדיון בעתיד. על אחת כמה וכמה חיבור מעין זה, שחסרים בו ההנמקות המלאות, מראי המקום והדיונים שיפרטו ויצדיקו את עמדותי השונות. איני יכול אלא להתנחם בכך שתלונה דומה הועלתה על מושא החיבור עצמו, דהיינו על ספרו של הרמב"ם "משנה תורה", שבהיעדר צידוקים וטיעונים מפורטים של קביעותיו, הגדירו אחד ממבקרי "חלום בלא פתרון".